



ž e n e —
ž u d n j e
— *prelasci*

PUTUJUĆI
MUZEJ ŽENA
CRNE GORE

nova Centar
za kulturno
kulturu



VLADA CRNE GORE
Ministarstvo za kulturu

Žene se sjećaju – Rodni identiteti i ženska oralna istorija

Publikacija „Žene se sjećaju– Rodni identiteti i ženska oralna istorija u Crnoj Gori“ nastala je u okviru projekta „Žene – Žudnje – Prelasci /Putujući muzej žena Crne Gore“ koji je 2018. pokrenula NVO NOVA Centar za feminističku kulturu iz Podgorice.

Cilj projekta bio je da se prikupi materijal (narativi, fotografije, dokumenta itd) za nedostajuću istoriju emancipacije žena Crne Gore, uz korištenje usmenih predanja, sjećanja žena na druge žene (sakupljenim putem radionica oralne istorije i digitalne akcije) kao osnovnog izvora. Privilegovanje ovakvog izvora u odnosu na konvencionalne „objektivističke“ istraživačke metode sakupljanja istorijskih podataka omogućavalo nam je i da proširimo polje istraživanja i na značajna pitanja koja se tiču oblikovanja rodnih identiteta, i posebno statusa emancipatorskih identiteta u sjećanjima žena, ali i da djelujemo aktivistički: ovakav metod prikupljanja podataka je, naime, podrazumijevao mobilisanje ženske zajednice sjećanja, nježno okupljanje oko ideje zajedničkog pisanja istorije emancipacije žena u Crnoj Gori, a samim tim i širenje uticaja ideje o političkom značaju sjećanja i ženskog istorijskog nasljeđa.

3

Iz ovako koncipiranog projekta proistekla je, s jedne strane, prezentacija istorije emancipacije žena ispričana od strane njihovih potomkinja (na <https://www.facebook.com/MuzejZenaCrneGore>, fejsbuk strana digitalnog muzeja žena Crne Gore), dok je, na drugoj strani, materijal prikupljen tokom radionica oralne istorije izložen analizi koja predstavlja osnovni sadržaj ove elektronske publikacije.

Prethodna nastojanja

Projektu „Žene – Žudnje – Prelasci /Putujući muzej žena Crne Gore“ prethodio je, naročito nakon 2010. godine, niz srodnih inicijativa usmjerenih ka rodno osjetljivoj reviziji diskursa nasljeđa u Crnoj Gori, koje su pokretane iz različitih izvora i koje su imale različite, iako srodne ciljeve. Kreirajući digitalnu platformu www.muzejzena.me, NVO Centar za feminističku kulturu pokrenula je jednu od ključnih inicijativa kada je riječ o prikupljanju znanja o ženskom istorijskom nasljeđu, kao i o podizanju svijesti o važnosti rodno osjetljive revizije heritološkog diskursa u Crnoj Gori. Projekat „Žene – Žudnje – Prelasci /Putujući muzej žena Crne Gore“ u tom smislu predstavlja još jedan korak u nastojanju NVO NOVA da ojača ovu neza-

visnu digitalnu platformu kao prostor za sabiranje i uvećavanje znanja o istoriji žena i za širenje ideje o njihovoj važnosti.

Inicijative koje su bile usmjerene na rodno osjetljivu reviziju diskursa nasljeđa uglavnom su se, nažalost, odvijale bez učešća crnogorske naučne zajednice u kojoj za ova pitanja nije bilo dovoljno interesovanja. Iz desetogodišnjeg (2001-2011) projekta konstituisanja akademskih ženskih studija na Univerzitetu Crne Gore, koji je finansijski i ekspertski bio snažno podržan od Centra za istraživanja roda pri Unverzitetu u Oslu, nije proisteklo niti jedno naučno istraživanje istorijskog ili kulturnog nasljeđa žena u Crnoj Gori. Nezavisno od projekta konstituisanja akademskih ženskih studija, neke pripadnice akademske zajednice ipak su dale doprinose razvoju istorije žena kao naučne discipline u Crnoj Gori, slijedeći sopstvena teorijska i feministička interesovanja. Dr Lenka Blehova Čelebić objavila je 2002. godine studiju „Žene srednjovjekovnog Kotora“¹ kojom je rodni pristup istorijskom nasljeđu uveden u crnogorski akademski diskurs. Dr Ervina Dabižinović, dugogodišnja aktivistkinja NVO ANIMA Centra za žensko i mirovno obrazovanje i jedna od koordinatorke i inicijatorke programa alternativnih ženskih studija koji je realizovan u Kotoru pod okriljem ove organizacije – odbranila je 2018. doktorski rad „Diskursi o ženama Boke Kotorske 1815 - 2015“ na Univerzitetu u Novom Sadu. Sa ovim autorkama i istraživanjima iscrpljuju se, nažalost, doprinosi akademske zajednice razvoju istorije žena kao naučne discipline u Crnoj Gori.

U uslovima nezainteresovanosti naučno-obrazovnih, ali i kulturnih institucija za savremena istraživanja, čuvanje i prezentaciju istorijskog nasljeđa žena na tragu istorije žena i savremenih rodno određenih muzeoloških praksi, ova misija u cjelini je pripala civilnom sektoru, to jest aktivistkinjama okupljenim oko nekoliko ženskih grupa (NVO NOVA Centar za feminističku kulturu, NVO ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje i NVO Expeditio), kao i jednom broju stručnjakinja izvan civilnog sektora koje su bile spremne da na različite načine podrže ovu inicijativu. Naročito nakon 2010. godine², ove ženske grupe razvile su različite aktivnosti usmjerene na povećanje vidljivosti ženskog istorijskog nasljeđa, iniciranje diskusije o ovim pitanjima i na rodno osjetljivu reviziju vladajućih istorijskih narativa: organizovane su izložbe³ ženskog istorijskog nasljeđa, sprovedena

1 Lenka Blehova Čelebić: „Žene srednjovjekovnog Kotora“, CID, Podgorica, 2002.

2 U izdanju Kancelarije za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore 2002. godine publikovana je knjiga „Ženska mapa Crne Gore“ autorke Melanije Bulatović. Takođe, još 2004. godine NVO ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje sprovedla je istraživanje „Sjećanje žena u socijalizmu“.

3 NVO Expeditio i NVO ANIMA su 2014. godine organizovale u Kotoru uličnu izložbu „Istorija koje nema“, dok su NVO NOVA i NVU ISU 2017. organizovale izložbu „Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943-1953“ u galeriji „Miodrag Dado Đurić“ na Cetinju.

istraživanja, objavljene publikacije⁴ i organizovane druge aktivnosti koje su u svom fokusu imale istoriju žena⁵.

Ove aktivnosti uglavnom su realizovane kao nezavisni projekti, ali su neke od njih (naročito one koje je realizovala NVO NOVA) bile usmjerene ka naučno-obrazovnim i kulturnim institucijama koje su se željele ojačati i zainteresovati za preuzimanje ove inicijative. Tako je 2013. godine, na inicijativu NVO NOVA, formirana Inicijativa za osnivanje muzeja žena (kao nacionalne institucije) čije su članice, osim predstavnica civilnog sektora i nezavisnih stručnjakinja, bile i predstavnice Ministarstva kulture i Ministarstva za ljudska i manjinska prava. Od uspostavljanja Inicijative do danas (2019), NVO NOVA (kao organizacija koja je koordinirala Inicijativom) realizovala je više programa⁶ u cilju povećanja znanja stručnjaka/kinja za nasljeđe u institucijama kulture o rodnim pristupima istorijskom i kulturnom nasljeđu, kao i stvaranja drugih uslova za osnivanje ove institucije. Ipak, u ovom trenutku budućnost i konačni ishod Inicijative za osnivanje muzeja žena krajnje je nesiguran⁷.

Kroz ovaj proces stalno su se otvarale nove teme i umnožavale ideje i ciljevi (okupiti žensku zajednicu oko ovih inicijativa, edukovati i osnažiti institucije i stručnjake/kinje za nasljeđe, prikupiti građu za osnivanje muzeja itd). U uslovima u kojima je proces tekao (oslonjenost na civilni sektor, zavisnost od donatora i njihovih programskih prioriteta, odsustvo institucionalne podrške, disperzivnost inicijativa koje su dolazile sa različitih adresa itd) nužno se pojavila određena nesistematičnost. Tako se ispostavilo da ovoj inicijativi nedostaje ključna karika – istorija emancipacije žena

4 U izdanju NVO NOVA objavljene su publikacije: „Žene u Crnoj Gori od 1797 do 1914 – Istorijska čitanka“ autorke Nataše Nelević (2011); zbornik radova uz izložbu „Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943 – 1953“ pod naslovom „Šta je nama AFŽ – Prilozi za nova čitanja istorije ženskog pokreta u socijalizmu“ (2017); „Žene i nasljeđe – Ka osnivanju muzeja žena Crne Gore“ (2015); „Žene i muzeji – Čitanka o ženskom /rodnom nasljeđu (2017), „Vodič kroz istoriju emancipacije žena Crne Gore“ autorke Nataše Nelević (publikacija je objavljena 2018. godine, u saradnji sa izdavačkom kućom NOVA KNJIGA).

5 Tribine povodom obilježavanja Dana žena 2018. i 2019. bile su posvećene diskusiji o nasljeđu ženskog pokreta u socijalizmu, to jest kontinuitetima i diskontinuitetima toga nasljeđa. Prvu tribinu (2018. godine) organizovala je NVO NOVA, a drugu (2019) ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje.

6 NVO NOVA je organizovala dvije konferencije uz podršku UNESCO: 2015. godine održana je konferencija “Rod i nasljeđe – Konferencija o inkluziji rodnog pristupa u upravljanje kulturnim nasljedem u Crnoj Gori”, a 2017. godine konferencija “Žensko kulturno nasljeđe kao pokretač razvoja Crne Gore – Kakav Muzej žena nam treba?”.

7 Inicijativa je stigla do faze pripreme Elaborata o opravdanosti osnivanja muzeja žena Crne Gore, kada se postavilo pitanje organizacionog oblika osnivanja ove institucije koje do danas nije riješeno.

kao cjelovit istorijski narativ koji bi – za razliku od patrijarhalnog, koji žene ne prepoznaje kao istorijske subjekte – pokazao na koji način su žene u Crnoj Gori u različitim istorijskim kontekstima, i u mjeri u kojoj su im to dopuštale obrazovne, ekonomske i političke okolnosti, ipak nalazile načine da mijenjaju svoj položaj i emancipuju sebe i zajednicu.

Teorijska polazišta

U teorijskom smislu, ovaj projekat oslanja se na pretpostavke koje je razvila istorija žena kao naučna disciplina, ali i kulturu sjećanja i druge savremene humanističke discipline koje ubrazno nastaju od druge polovine 20. vijeka kao izraz narastajuće sumnje u „veliku“, „univerzalnu“ i „objektivnu“ istoriju. Politička iskustva, radikalno novi koncepti u poljima različitih humanističkih disciplina, od poststrukturalističke filozofije, preko psihoanalize, antropologije i političkih teorija, do teorija kulture i feminističkih teorija – dovela su do uspostavljanja novih epistemoloških i političkih paradigmi koje su ohrabrivale nepovjerenje u institucionalizovana znanja o prošlosti, dekonstruktivistički pogled na procese institucionalizacije sjećanja i konstituisanja različitih memorijalnih praksi (koje su se sada objelodanjivale kao instrumenti distribucije i reprodukovanja moći), kao i potragu za istorijskim iskustvima drugih koje „velika istorija“ nije uzimala u obzir kao subjekte istorije zbog njihove navodne istorijske irelevantnosti.

Istorija žena kao naučna disciplina imala je svakako svoje temeljno polazište u feminističkom teorijskom diskursu toga vremena. Uvođenje analitičke kategorije „rod“ – kojom se (za razliku od kategorije „pol“, koja je upućivala na *prirodnost* ženskih uloga) ukazivalo na promjenljivost i društvenu uslovljenost rodnih uloga u feminističku teoriju – nužno je inspirisalo i nastojanje da se taj novi teorijski koncept primijeni i na istoriju i da se istraži na koji način istorijski diskursi kao diskursi socijalizacije i moći koji konstruišu velike teleološke narative kontinuiteta i progressa, kao i nacionalno-identitetske narative, učestvuju u proizvodnji rodnih identiteta i, konačno, utiču na realan položaj žena.

Početak 20. vijeka, feministkinje skreću pažnju na istorijsku nevidljivost žena. Tako Virdžinija Vulf u „Sopstvenoj sobi“ piše da cjelokupnu istoriografiju treba dopuniti „interpretacijama istorije njegove druge polovine – istorija žena“.⁸ Kao akademska naučna disciplina, istorija žena nastaje u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi 60-tih godina 20. vijeka. Tokom 70-tih i 80-tih godina ova disciplina zaokupljena je otkrivanjem ženskih istorijskih iskustava (*her story*) i različitih oblika potčinjenosti žena u prošlosti: androcentrični istorijski narativi, konstruisani sa pozicija muških

⁸ Vidžinija Vulf: „Sopstvena soba“, Plavi jahač, Beograd, 1995.

pripadnika dominirajućih nacija, klasa i rasa na taj način žele se korigovati i „dopuniti“ ženskim viđenjem prošlih događaja. Od istorije žena očekivalo se, dakle, upravo ono za šta se zalagala Virdžinija Vulf – da dopuni istoriju njenom „drugom polovinom“. Na dalji razvoj istorije žena uticale su feminističke identitetske teorije koje bujaju od 70-tih godina prošlog vijeka, ali i cijeli spektar novih ideja koje su stizale iz različitih teorijskih polja dajući vjetar u leđa de-centrirajućoj perspektivi, preusmjeravanju pažnje na različitost i kritici univerzalizujućih institucionalnih diskursa nasljeđa. Ove ideje mijenjaju i istoriju kao disciplinu budeći naučni interes za istoriju privatnog života, što takođe daje podstrek razvoju istorije žena. U fokusu novih istorijskih istraživanja više nisu „velike istorijske teme“: različite istorijski marginalizovane grupe, uključujući i žene, sada dobijaju status istorijskih subjekata. U narednim decenijama istorija žena nastavlja da se razvija nastojeći da prevaziđe status suplementarne istorijske discipline koja vrši rodne korekcije i da se uspostavi na naučno ambicioznijim, kompleksnijim i autonomnim temeljima. To dovodi istoriju žena kao disciplinu do određenih teorijskih poteškoća i izaziva diskusije koje se tiču kako kritike esencijalističkih pretpostavki koje su vidljive u nekim rodnim intervencijama u istorijske diskurse, to jest ignorisanja različitosti između žena u istorijskom kontekstu, tako i neodlučnosti ove discipline da se opredijeli između feminističkog aktivizma i zahtjeva za naučnom relevantnošću koji je mogao značiti i „izdaju“ političkih ciljeva. Ove diskusije – slične onima koje su se vodile i na drugim područjima feminističke teorije i politike, sa kojima je istorija žena od početka suštinski povezana – nisu dovodile u pitanje razlog postojanja istorije žena kao discipline, ali su je svakako činile otvorenom za nove pokušaje da se odgovori na pitanje – na koji način istorijski diskursi utiču na rodne identitete žena i na njihov društveni položaj, i kako se na njima može intervenirati.

Istraživanje materijala prikupljenog putem radionica oralne istorije koje su organizovane u okviru projekta „Žene – Žudnje- Prelasci /Putujući muzej žena“ takođe se oslanja na kulturu sjećanja koja se već nekoliko decenija razvija kao naučna i teorijska oblast koja – oslanjajući se na brojne discipline, od istorije i sociologije, preko psihoanalize i filozofije, do teorije umjetnosti i politologije – istražuje javnu upotrebu prošlosti i tumači različite oblike čuvanja i iskrivljavanja prošlosti, kao i na zajedničke pretpostavke kulture sjećanja i istorije žena.

Zastrašujuća politička iskustva 20. vijeka, kao i novi teorijski koncepti koji su razotkrivali diskurzivnost svekolikog našeg znanja o svijetu (uključujući i znanje o prošlosti) i moć kao temeljno načelo diskurzivnih praksi – rezultirala su radikalnom promjenom istorijske paradigme. Ta nova paradigma dala je snažan podstrek legitimisanju malih, privatnih, marginalnih pred-

stava o prošlosti. Kao nova naučna ili filozofska paradigma, „konstruktivizam“ se temeljio na postulatu da su „sva saznanja više konstruisana nego otkrivena, i da je nemoguće i nepotrebno reći do kog stupnja saznanje odražava ontološku realnost”.⁹ „Pravo na istoriju“ je tako krajnje demokratizovano: privatno sjećanje ili sjećanje bilo kog pripadnika bilo koje istorijski marginalizovane grupe sada se vrednuje kao validan istorijski izvor koji može da parira zvaničnoj historiografiji distribuiranoj „odozgo“ koja, kao potencijalno opresivan diskurs, podleže sumnji i nepovjerenju. Konstruktivistička paradigma podrazumijeva preispitivanje kategorije objektivne (naučne) istine i autoriteta koji je normativizuju i institucionalizuju, kao i koncepta nepromjenljivih i fiksiranih društvenih kategorija i identiteta kojima operišu i manipulišu institucionalizovani narativi o prošlosti. Ove konceptualne pretpostavke daju snažan zamah kulturi sjećanja kao disciplini koja istražuje i dekonstruiše društvenu proizvodnju sjećanja kao instrument političkog uticaja i raspodjele moći. Takođe, te pretpostavke temeljno se tiču žena, najbrojnije manjine kojoj se u institucionalnim diskursima nasljeđa uglavnom javlja kao fiksirana i neistorijska kategorija. U tom smislu, između kulture sjećanja, kao discipline koja na širokoj teorijskoj zasnovanosti istražuje diskurzivnost i društvenu uslovljenost memorijalnih praksi, i istorije žena – stvara se čvrst i „prirodan“ savez koji će u narednim godinama uticati na oba ova polja.

Ciljevi i pretpostavke

Projekat „Žene – Žudnje – Prelasci/ Putujući muzej žena“ polazi od pretpostavke da su privatna ženska sjećanja i oralna istorija memorijalne prakse koje predstavljaju značajan, ponekad i jedini prostor rodno istorijskog samoodređenja žena koji potencijalno može čuvati određenu subverzivnost ili nezavisnost od patrijarhalnih i institucionalizovanih reprezentacija istorijskog kontinuiteta, to jest diskontinuiteta žena. Cilj ovog projekta bio je da se istraži kako se u konkretnim istorijskim okolnostima u Crnoj Gori, u uslovima tranzicijske neoliberalne repatrijarhalizacije praćene bučnim javnim diskursom o ženskim pravima – rodni identitet projektuje u sjećanjima žena na druge žene, njihove pretkinje, dakle u usmenom predanju koje se tiče istorijskog kontinuiteta i identiteta žena.

Ovakva namjera nametnula je potrebu za proširenjem pojma emancipacije kako bi njime mogle biti obuhvaćene i „mikro promjene“, dakle sva ona „mala“ prekoračenja rodno zadatih granica koja se mogu zapaziti na

9 Cornelius Holtorf, *Radical constructivism: Knowing beyond epistemology* (2003), <https://tspace.library.toronto.ca/citd/holtorf/3.8.html>

različitim nivoima svakodnevnog iskustva žena u prošlosti.¹⁰ Proširenje pojma emancipacije svoje teorijsko uporište nalazi u ukupnoj promjeni istorijske paradigme i novom konceptu istorijski relevantnih izvora, dakle idejama koje nalazimo u pojmu „raz-središtenja“ koji uvodi Mišel Fuko¹¹. U crnogorskom kontekstu to proširenje naročito je važno. Ono što institucionalno i konvencionalno prepoznajemo kao istoriju emancipacije žena dominantno se tiče ulaska žena u javnu sferu nakon Drugog svjetskog rata (obrazovanje, politički rad, zapošljavanje itd). Iako je to nesumnjivo period najvećeg emancipatorskog iskoraka žena u Crnoj Gori, taj okvir je ipak suviše redukcionistički: tako usko istorijski i ideološko kontekstualizovana (kao „ogranak“ komunističkog projekta i opšte-društvenog pokreta), emancipacija žena pojavljuje se kao neka vrsta istorijskog incidenta. Takođe, takvu interpretaciju istorije emancipacije žena možemo kritikovati kao aplikaciju koncepta „istorije vrhova“ na tlo istorije žena. Činjenica je da je istorijski, ekonomski i politički kontekst sve do sredine 20. vijeka onemogućavao „velike“ i lako vidljive emancipatorske promjene, ali nam istraživanja¹² pokazuju ono što se i inače čini samo po sebi razumljivo – da su se žene u Crnoj Gori uvijek, u svim uslovima i u mjeri u kojoj je to bilo moguće, zalagale za više slobode, dostojanstva i prava da žive izvan patrijarhalnih normi. Zato je bilo veoma važno pokazati da su žene Crne Gore u svim istorijskim i socijalnim kontekstima kontinuirano ostvarivale određene promjene i da im emancipacija nije bila isključivo data „odozgo“. Proširenje pojma emancipacija pojavilo se, dakle, kao rješenje za urgentnu potrebu osporavanja institucionalnih, ali i drugih dominirajućih patrijarhalnih istorijskih narativa (uključujući i popularne usmene narative, anegdote, viceve i sl) kojima su relativno skromni i nedovoljno vidljivi učinci emancipacije žena do sredine 20. vijeka „davali za pravo“ da reprodukuju stereotip o pasivnim ženama na marginama istorijskih procesa i da ukupna emancipatorska dostignuća žena interpretiraju isključivo kao rezultat sticaja ideološki i istorijski povoljnih okolnosti.

Ovako široko postavljen okvir emancipacije žena obuhvatio je, dakle, i sferu privatnosti i sferu javnog života, odričući se dihotomije privatno-javno, dajući tako prostor i vidljivost i „malim“ događajima u kojima

10 Naziv projekta „Žene – Žudnje – Prelasci“ upućuje na razumijevanje emancipacije kao žudnje „za potvrdom i djelovanjem“, koje je ponudila Ema Goldman u „Tragediji ženske emancipacije“ (1906): “Emancipacija bi trebala omogućiti ženi da bude humana u najistinskijem smislu. Sve u njoj što žudi za potvrdom i djelovanjem trebalo bi doživjeti svoj najpuniji izraz; sve bi umjetne prepreke trebale pasti i trebao bi se put prema većoj slobodi iščistiti od svakoga traga stoljeća pokoravanja i robovanja”.

11 Ovaj pojam koristi Mišel Fuko u svojim analizama, a prije svega u „Arheologiji znanja“.

12 Ovdje se misli na dokumenta objavljena u knjizi “Žene u Crnoj Gori od 1790 do 2015 – Istorijska čitanka”, NVO NOVA, Podgorica, 2011.

retrospektivno i kontekstualno možemo da prepoznamo različite oblike „prekoračenja“ i strategije otpora, a koji su bili isključeni iz institucionalnih memorijalnih praksi po dva osnova: prema rodnom kriterijumu i prema kriterijumu njihove istorijske (bez)značajnosti u smislu njihove (ne) povezanosti sa „velikim“ istorijskim i političkim procesima. To proširenje pojma emancipacije takođe je podrazumijevalo korištenje oralne istorije kao osnovnog izvora za prikupljanje materijala, zbog čega su i organizovane četiri radionice oralne istorije: u Bijelom Polju, Pljevljima, Baru i Budvi. Riječ je o arhaičnom metodu prenošenja znanja o prošlom kojemu je promjena istorijske paradigme dala novi legitimitet: ono drugo istorije moguće je, naime, dokučiti samo na temelju takvih izvora. Ova metodološka „nužnost“ istovremeno nam je dopuštala da „udvostručimo“ fokus istraživanja, to jest da usmjerimo pažnju kako na ono čega su se žene sjećale (žene i događaji iz prošlosti), tako i na samo sjećanje kao polje konstituisanja rodničkih identiteta (budući da se prošlost žena ovdje konstituisala kroz sjećanja drugih žena – njihovih potomkinja). Tako su se otvorila pitanja koja se tiču kulture i politike sjećanja, kao što je, na primjer, pitanje odnosa između privatnih ženskih istorijskih narativa i patrijarhalnih, institucionalnih ili popularnih istorijskih diskursa o ženama, ili pitanje postojanja određenih rodničkih subverzija unutar područja sjećanja žena koje naratorke ne prepoznaju kao takve. Analiza materijala prikupljenog tokom radionica oralne istorije, koju objavljujemo u ovoj elektronskoj publikaciji, upravo nudi odgovore na neka od tih pitanja i, vjerujemo, otvara mogućnosti za neka buduća istraživanja.

Ovaj projekat takođe je mišljen i aktivistički: on je uključivao namjeru da se izvrši uticaj na učesnice radionica oralne istorije (kao i na učesnice digitalne akcije prikupljanja sjećanja na pretkinje koje su dale doprinos emancipaciji žena) u smislu repozicioniranja sjećanja koja imaju emancipatorski potencijal unutar konstelacije i hijerarhija sjećanja žena na druge žene. Drugim riječima, postojala je namjera da se emancipatorski ženski istorijski narativi izvuku u prvi plan i da se učesnicama omogući da prepoznaju njihovu posebnu važnost sa stanovišta istorijskog kontinuiteta i rodničkih identiteta žena u savremenom političkom kontekstu.

Osim ove analize – publikacije, drugi ključni rezultat ovog projekta je digitalna izložba na fejsbuk strani <https://www.facebook.com/MuzejZena-CrneGore/> koja se sastoji od redigovanih sjećanja učesnica (učesnica radionica i digitalne akcije) na događaje i žene koje su „pomjerale granice“ patrijarhata na različite načine, čime smo započeli proces zajedničkog pisanja istorije emancipacije žene Crne Gore i razumijevanja važnosti tih sjećanja.

Analiza rezultata istraživanja

Možda one nisu ostavile veliki trag u istoriji, ali jesu u našim životima. Ja sada gledam da svoj život živim onako kako ja mislim da treba, a ne kako mi čovjek misli...

Ivana Zoranić Govedarica

Nakon što je u uvodnom dijelu bilo riječi o teorijskim pretpostavkama projekta „Žene – Žudnje – Prelasci/ Putujući muzej žena“ i okolnostima njegove realizacije, u fokusu ovog dijela teksta biće radionice oralne istorije kao jedna od projektnih aktivnosti, to jest zaključci do kojih smo došli analizom materijala koji je prikupljen tokom radionica.

Kako je već rečeno, cilj organizovanja radionica oralne istorije bio je da se prikupi građa za istoriju emancipacije žena Crne Gore, ali i da se utvrdi kakav je položaj emancipatorskih narativa u sjećanjima žena na druge žene i u kojoj mjeri takvi narativi u sjećanjima potomkinja funkcionišu kao važni rodno – identitetski orijentiri.

Održavanju radionica oralne istorije prethodile su pripremne aktivnosti. Na početku, formiran je tim potreban za realizaciju ove aktivnosti (koordinatorka¹, moderatorka² i lokalne koordinatorke³) koji je usaglasio stavove u pogledu metodologije rada i svih pojedinosti (kriterijumi za izbor učesnica radionica oralne istorije, način njihove pripreme, sadržaj i struktura radionica, način obrade prikupljenog materijala itd). Lokalne koordinatorke su zatim pristupile okupljanju i pripremi grupa za učešće u radionicama u četiri grada u kojima je planirano održavanje radionica oralne istorije: Bijelom Polju, Pljevljima, Baru i Budvi⁴. Tokom ovih pripremnih aktivnos-

1 Koordinatorica projekta bila je Nataša Nelević.

2 Moderatorica je bila dr Ervina Dabižinović koja je takođe napravila i izbor iz prikupljenog materijala koji je korišten za ovu publikaciju.

3 Lokalne koordinatorke bile su kustoskinje Milena Vrzić, Mirela Čormaković, Dejana Drobniak i Draginja Radonjić, kao i aktivistkinja Sanela Rovčanin.

4 Prilikom izbora sredina u kojima će biti održane radionice vodile smo računa o multietničkoj strukturi uzorka.

ti, lokalne koordinatorke formirale su grupe učesnica radionica⁵, koje su takođe upoznale sa ciljevima održavanja radionica i dale im instrukcije (za ovu namjenu štampan je poseban liflet) kako da se pripreme za radionice. Nakon što su sve grupe formirane i pripremljene, u periodu od aprila do maja 2019. godine u sva četiri grada održane su četvorosatne radionice oralne istorije, u kojima je učestvovalo ukupno 59 žena. Od učesnica radionica zahtijevano je da ispričaju priču o bliskoj ženi iz prošlosti (pretkinji, ženi iz lokalne zajednice) koja ima važno mjesto u njihovom sjećanju zbog svojeg nastojanja da pomjeri patrijarhatom postavljene granice ženske slobode. Sa svakom učesnicom vođen je polustrukturirani intervju tokom održavanja radionice. Na taj način, slušajući tuđa sjećanja, učesnicama je data prilika da se dodatno motivišu, ohrabre i povežu sa iskustvima pretkinja o kojima su željele da govore. Kada su sve radionice završene, snimljeni (audio zapis) intervjui su transkribovani, a potom poslani učesnicama kako bi mogle da pročitaju i unesu dopune i korekcije ukoliko je za tim postojala potreba. Kao završna aktivnost, uslijedila je analiza materijala prikupljenog putem radionica oralne istorije i njeno publikovanje u elektronskoj publikaciji koja se sada nalazi pred čitaocima.

Izabrana metoda *oral history*⁶ omogućila nam je da putem intervjua (moderatorica – sagovornica), koristeći kao izvor sjećanja žena (neposredna sjećanja ili usmena predanja, dakle posredna sjećanja) dobijemo podatke za istoriju emancipacije žena Crne Gore (kao budući projekat nezavisne digitalne platforme www.muzejzena.me). Na drugoj strani, ovakav postupak nam je omogućio da sprovedemo analizu sjećanja žena, to jest da istražimo koji su to rodno određujući sadržaji koji imaju dominantan položaj

5 Učesnice radionica bile su: Suzana Martinović, Marijana Martinović, Đurđevka Bak, Mirjana Vukadinović, Danijela Božović, Ljubica Duletić, Ljubica Zec, Sandra Sindik, Ivana Zoranić Govedarica, Marica Kuznjecov Boljević, Veselinka Milović Fabris, Dijana Lazović, Bojana Radanović, Nada Nikitović Knežević, Abela Popović Trhulj, Milenka Čolović, Vela Mičković, Desa Bajčetić, Zorica Vraneš, Ljiljana Bajčetić, Magda Petrović, Velinka Bela Aritonović, Nela Alispahić, Ana Aranitović, Dubravka Miličić, Sabina Talović, Azra Hrapović, Alma Zajmović, Aleksandra Vlahović, Amra Mušović, Rafadija Kajabegović, Rosa Veličković, Sadeta Čokrlija, Senada Mekić, Mensura Dautović, Stojka Bošković, Gordana Đurović, Olivera Srdanović Matijašević, Violeta Bulatović, Snežana Madžgalj, Ivana Sekulić, Vesna Šćekić, Mirsala Tomić, Sanja Tomović, Almasa Rizvanović, Sanela Rovčanin, Magdalena Jovetić, Slađana Savić, Milenka Radonjić, Gordana Vujović, Ljiljana Vujović, Olja Fatić, Tanja Sekulić, Tatjana Vujović, Aleksandra Leković, Ksenija Martinović, Dragana Đurović, Bojana Klikovac, Mirjana Mijović, Mirković Ružica.

6 Ova metodologija primijenjena je prvi put u Crnoj Gori kroz projekat „Sjećanje žena u socijalizmu“ koji je vodila Pavla Fridlova, a realizovala ANIMA – Centar za žensko i mirovno obrazovanje u Kotoru, 2004. godine. Projekat je iniciran iz Praga, dok su ga na terenu, u regionu, realizovali Centar za ženske studije iz Zagreba, Ženska grupa OWEN iz Istočne Njemačke, organizacija “Ženama“ iz Krakova i udruženje „Ženske studije i istraživanja“ iz Novog Sada.

u ženskom usmenom predanju, to jest sjećanjima žena na druge žene, i da na osnovu toga izvedemo određene zaključke koji nam mogu koristiti u daljim nastojanjima da kreiramo nove ženske istorijske narative u kojima će se one pojavljivati kao nositeljke emancipatorskih zahtjeva i istorijski subjekti.

Istraživanjem je obuhvaćen period od početka 20. vijeka do perioda poznog socijalizma. Najveći dio prikupljenog materijala (narativi, ličnosti i događaji o kojima su učesnice govorile) odnosio se na period socijalizma, dok se njegov manji dio odnosio na predsocijalistički period.

U Crnoj Gori (i Jugoslaviji, u čijem sastavu je Crna Gora bila tokom većeg dijela perioda koji je obuhvaćen sjećanjima učesnica) tokom 20. vijeka mijenjao se društveni kontekst u smjeru stvaranja sve povoljnijih društvenih i normativnih uslova za ostvarivanje emancipacije žena. Naročito su u periodu socijalizma ti uslovi postali naklonjeni ovom društvenom projektu. Ustavom FNRJ iz 1946. godine žene su izjednačene sa muškarcima u sferi obrazovanja, rada, zapošljavanja, kao i u pogledu bračnih odnosa, roditeljskih, reproduktivnih i političkih prava. Ipak, projekat emancipacije žena tekao je otežano i u ovakvim uslovima. U socijalizmu nije iskorijenjen patrijarhalni stav da je „prirodna“ uloga žene da prije svega brine o djeci, domaćinstvu i porodici i da je njen zadatak da se podredi tim interesima. Emancipatorski dometi u socijalizmu time su značajno ograničeni. Krhkost emancipacije ostvarene u socijalizmu jasno se pokazala u devedesetim godinama prošlog vijeka kada je počeo raspad socijalističke Jugoslavije u građanskim ratovima i kada su na istorijsku pozornicu stupili nacionalizmi, ekonomska i politička tranzicija, što je sve rezultiralo retradicionalizacijom i odustajanjem od zahtjeva za emancipacijom žena.

Tokom cijelog 20. vijeka, emancipacija žena bila je manje ili više otežana opstajanjem patrijarhalnih matrica unutar javne, a naročito privatne sfere. U tom smislu, proces emancipacije žena u svim istorijskim i političkim okolnostima, uključujući one najpovoljnije, zahtijevao je od žena primjenu određenih strategija otpora patrijarhatu i dodatnu energiju kako bi ostvarile svoja (zakonom zagarantovana) prava. Emancipacija „odozgo“ nije mogla ženama garantovati ravnopravnost. Ona je podrazumijevala sazrijevanje svijesti žena o ličnoj slobodi i pravu na izbor, to jest onu emancipaciju za koju je Ema Goldman rekla da se mora dogoditi u ženskoj duši. Naša namjera prilikom organizovanja radionica oralne istorije bila je da istražimo u kojoj mjeri i na koji način ti ženski napori žive u sjećanjima žena na njihove pretkinje i ženskom usmenom predanju.

Analizom prikupljenog materijala, to jest sjećanja učesnica radionica na žene iz prošlosti, dolazimo do zaključka da u sjećanjima savremenih žena (učesnica radionica) kohabitiraju narativi o ženama iz prošlosti koji

su veoma različiti u pogledu svog emancipatorskog potencijala. Takođe, zaključujemo da nije riječ samo o različitim naprednim narativima, već da se veoma često oni prepliću i udružuju na način koji zahtijeva dublju i kompleksniju analizu. Za potrebe ovog istraživanja mi ćemo se, međutim, zadovoljiti njihovim razvrstavanjem prema kriterijumu prisustva-odsustva emancipatorskih elemenata, što je i bio cilj ovog projekta.

„Žene od kamena“ – uzorite pretkinje

Među učesnicama radionica bio je značajan broj onih koje nisu bile spremne da identifikuju emancipatorsko nasljeđe i koje su se opredijelile da, kao za njih najznačajnija, iznesu sjećanja na žene iz prošlosti koje su u cjelini prihvale patrijarhalne uloge. Pokazalo se da učesnice radionica visoko vrednuju lik „žene od kamena“, tradicionalne patrijarhalne žene koja podnosi sve pritiske ćuteći i beskrajno poštovano i koja je spremna da se podredi interesima porodice i kolektiva i pravilima patrijarhata.

Iako je i ovdje svakako riječ o uticaju na oblikovanje rodnih identiteta, ti uticaji nisu neposredni i jednostavni za analizu. Neke od učesnica sklone su da porede ovakve pretkinje sa savremenim ženama na štetu svojih savremenica koje se, kako tvrde, sa njima ne mogu mjeriti u pogledu spremnosti na trpljenje, poštovanosti i vitalnosti. Ipak, čini se da su pretkinje u njihovim sjećanjima manje pozicionirane kao uzori, a više kao nedostižni ideali ili objekti nostalgije. Učesnice uglavnom razumiju neuporedivost istorijskih okolnosti u kojima žive one sa okolnostima u kojima su živjele njihove pretkinje i ono što one vide kao uzor ne tiče se načina života (koji više nije moguć i koji možda ne bi prihvatile) koliko same snage da se život izdrži, pri čemu patrijarhat figurira kao teret koji potcrtava njihovu snagu. Na drugoj strani, učesnice radionica ne pokazuju spremnost da problematizuju živote svojih pretkinja, to jest okolnosti koje su otežavale njihov život sa pozicija savremenosti. U ovakvim životima pretkinja, učesnice radionica kao osnovnu vrijednost prepoznaju dostojanstvo i vitalnost, to jest sposobnost da se nose sa životom u svim uslovima. One su sa pretkinjama duboko emotivno povezane, ali ne nezadovoljstvom već osjećanjima kao što su zahvalnost, nježnost, solidarnost, poštovanje i saosjećanje. Ovdje je, dakle, riječ o kompleksnom odnosu napregnutom emocijama, koji prevazilazi racionalnost direktnog uticaja i zahtijeva dublju analizu formiranja identiteta žena, dubinskih rodnih poruka koje žene prenose ženama izvan onoga što prepoznajemo kao neposredan uticaj ili podražavanje. Iako među učesnicama radionica ima i onih koje razumiju kompleksnost ovih uticaja, zamršenost rodnih poruka, osjećaju teret patrijarhalne linije ženskog nasljeđa i prepoznaju napukline rodnog identiteta koje nastaju pod pritiskom toga nasljeđa, većina učesnica radionica ovakvim pretkinja-

ma pristupa sa čistim pijetetom, bez potrebe da položaj pretkinja na bilo koji način problematizuju iz savremenog istorijskog konteksta.

Svaka od nas svjedoči o postojanju tihih heroina. Nenametljivih, ali sveprisutnih i uvijek budnih. Stožera kuće i duštva. Kćerki, sestara, majki, baka... žena. Svaka od nas ima po neku heroinu čiji život produžavamo sjećanjem i usmenim predanjem, ženu koja je svoj vijek provela u predratnim, ratnim i posleratnim, teškim godinama, malo ili nimalo odstupajući od nametnutih pravila života patrijarhalne Crne Gore. Za istoriju su to male, ali za svaku od nas – velike žene. Svaka nam je ostavila nešto za nauk: kako od ničega napraviti nešto, od ničega u kuhinji – ručak, od ničega u srcu – ljubav; kako mudro prevazići porodične i lične drame u teškom, danas tako dalekom i savremenoj ženi neshvatljivom vremenu. Od svake takve žene ostalo nam je neko dobro u amanet. Najčešće preko njihovih života prelazimo ćutke, a značajni su nam. Najčešće ih pominjemo samo u krugu porodice ili prijateljica, ali ne prođe dan da ih se ne sjetimo. Najčešće u njihovim životima tražimo primjere koji pokazuju nevjerovatnu snagu, izdržljivost i upornost koje danas nema. Najčešće su one stubovi naših porodica. Njihov glas je nečujan, najčešće oduzet. U njihovo ime se govori kod ljekara, sudije, istraživača. A one su žive priče našeg najranijeg perioda i naše djetinje svakodnevice. One su za nas uzori i vile kojih se sjećamo u svakom periodu svog života, u bolu ili radosti.

Bojana Radanović

Baba je ostala za mene simbol čvrstine, stabilnosti koju rijetko danas mogu da sretnem kod žena, bez obzira što se mnoge zovu majkom i što rode djecu. Kod nje smo svi mogli da odemo, da dobijemo najbolji savjet na svijetu. Nikada, nikada baba nije pokazivala tugu, i to je za mene bilo fascinantno jer danas od svih žena, uključujući i sebe i one sa kojim sam svakodnevno u kontaktu i sa kojima radim, od zore do mraka može da se čuje samo kuknjava.

Sladana Savić

Preživjela je Prvi i Drugi svjetski rat, gladne godine i golgotu. Nije pričala o tom vremenu, samo bi govorila – E, šta sve čovjek preživi, tvrdi je od kamena. Rano je ostala udovica. Svoj život je posvetila porodici, ne misleći ni na šta drugo. Imala je jasne stavove o životu, moralna načela kojih se nikad nije odrekla. Sjećam se njene haljine od cica i obavezne kecelje preko nje. Kecelja je imala džepove u kojima bi se uvijek nešto našlo: bombon, kocka šećera, orah.

Aleksandra Vlahović

Pamtim je po njenom pozitivizmu i energiji. Njoj nikada ništa nije bilo teško, ni kada je imala oboljele kukove od rada i kad bukvalno nije mogla da ustane. Znači, tu energiju koju je ona emitovala želim i ja da imam, za sebe i da bih je dijelila sa ljudima. Žene su, prosto, vrlo jake. U teškim situacijama i teškim momentima mnogo su jače od muškaraca. Kada god zaškripi, tu je žena koja je oslonac i koja će sve povući naprijed.

Bojana Klikovac

Kao i mnogo drugih žena tada, i ona je bila stub porodice u tim surovim vremenima. Bila je jedna od onih žena od kamena, jača i od bola koji je trajao koliko i njen život, bola koji je uslijedio nakon što je, u proljeće 1942. godine, u brdima Istočne Bosne poginuo njen najstariji sin Dimitrije, devetnaestogodišnji partizanski borac. Živjela je sve te godine nakon njegove smrti baš kako govore stihovi „Balkanske carice“, koju je kasnije čitala i voljela da citira: „Srcu vašem spas je preči opstanak nam domovine, a pošto se bitke svrše ožalite ko pogine“. Suze niz lice su joj tekle svaki put kad bi neko pomenuo ovo vrijeme, a sina je žalila i korotom, crnom robom, dugo, dugo vremena.

Olivera Srdanović Matijašević

16

Ona je za sve to vrijeme išla autobusom, nosila u Novi Sad ribu, mizozu, sve što se moglo prodati i tamo to prodavala, a onda se vraćala ovamo sa nekom drugom robom koja se ovdje mogla prodati. Ona i njen muž bili su ribari. On je bacao mrežu, a ona mu je pomagala. Donosili su drva sa plaža i skupljali za ogrjev. Držala je kuću, snalazila se nekako da zaradi pare tom trgovinom, tako je uspjela da školuje djecu. Napravila je kuću od neke udžerice. Dok se kuća gradila, spavala je u prostoriji gdje smo mi imali prodavnicu, na nekakvom prslom kauču, miševi su tuda skakali: nije htjela da ispusti radnike iz vida jer je htjela da joj kuća bude kako je ona zamislila. Poslije je tu kuću izdavala. Toliko je ona bila sposobna da stvori.

Mira Vukadinović



Među učesnicama radionica bilo je mnogo onih koje su se sjećale svojih, uglavnom neudatih tetaka. U ovim sjećanjima takođe se visoko vrednuje patrijarhalna požrtvovanost, to jest ona je razlog za „nezaborav“ voljenih tetaka. Ta sjećanja takođe su ispunjena nježnošću, saosjećanjem i zahvalnošću učesnica zbog spremnosti neudatih tetaka da sve svoje resurse – koje, kao neudate žene, nisu mogle da ulože u sopstvenu porodicu i tako

ispune patrijarhalna očekivanja – posvete njima i njihovim porodicama. Ova sjećanja takođe snažno afirmišu podređenost žena interesima porodice kao vrijednost. U slučaju neudatih tetaka, koje samim tim „nisu obavezne“ da brinu o porodici (jer svoju porodicu nemaju), spremnost žena da se posvete interesima porodice postaje još vidljivija kao vrijednost i zato ovakve tetke moraju da budu zapamćene.

Ona je svijetla tačka u mom životu. Bila je fizički hendikepirana. Posljednjih dvadeset godina nije mogla da izađe iz kuće. Međutim, kod tetke je bio centar okupljanja cjelokupne uže i šire familije. I znalo se – kad je slava, svi idemo kod tetke. Tetka kuva, sprema, pere, sve nas okuplja. Kad je umrla, svi smo nekako otišli na svoju stranu. Ona je zapravo bila jedna klasična crnogorska žena koja je bila žrtva svoje porodice, koja je svoj lični, emotivni život stavila sa strane da bi pomogla prvo svojim roditeljima, pa onda svojoj braći.

Aleksandra Leković

Emancipatorski narativi o ženama

17

U sjećanjima učesnica radionica kao emancipatorski su najprepoznatljiviji i najprisutniji oni događaji koji su vezani za politiku emancipacije žena u socijalizmu, prije svega za pravo žena na obrazovanje i radno angažovanje. Tokom cijelog perioda koji je obuhvaćen sjećanjima učesnica radionica mijenjao se položaj žena shodno promjeni političkih, kulturnih, ekonomskih i obrazovnih okolnosti. Istovremeno, stvarani su institucionalni uslovi za ostvarivanje emancipacije žena i njihov ravnopravniji položaj u porodici i društvu. Naročito je taj pomak vidljiv nakon Drugog svjetskog rata kada je revolucionarna ideja rješenja „ženskog pitanja“ kroz rješenje klasnog pitanja postala jedan od stubova socijalističkog projekta opšte društvene emancipacije. Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) iz 1946. značajno je izmijenjen pravni položaj žena u Crnoj Gori i Jugoslaviji. U pogledu prava u porodici i bračnoj zajednici, kao i prava u sferi zapošljavanja, obrazovanja, političkog odlučivanja i svim oblastima društvenog života – žene su u zakonskom smislu izjednačene sa muškarcima. Ustavi Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. i 1974. godine potvrdili su prethodno definisana prava i dalje proširili obim ženskih prava. Ustavom iz 1974. godine žene su dobile i pravo da slobodno odlučuju o prekidu trudnoće. Međutim, svakodnevni život nije u potpunosti pratio ove napredne norme. Kroz cijeli ovaj istorijski proces na snazi su u manjoj ili većoj mjeri bile stare patrijarhalne rodne podjele uloga

koje su opterećivale žene i onemogućavale njihovu istinsku emancipaciju. U tom smislu, žene su uvijek morale da ulažu dodatni napor da bi ostvarena prava zaista mogle da koriste. Emancipacija koja je stigla „odozgo“ nije bila moguća bez istinske zainteresovanosti žena da osvojena prava koriste i njihove spremnosti da u tom smjeru djeluju.

Učesnice radionice, kao što je već rečeno, kao emancipatorske najlakše prepoznaju one događaje iz prošlosti žena koji su vezani za prava u sferi obrazovanja i zapošljavanja, na kojima se insistiralo u socijalizmu. Nastojanja žena da u ovim sferama ostvare svoja prava one se sjećaju kao pravednih i značajnih za prosperitet žena. Obrazovanje i ekonomska nezavisnost žena su vrijednosti u čiji značaj učesnice radionica ne sumnjaju, i u skladu sa tim one se kao važnih sjećaju žena i događaja koji svjedoče o nastojanjima da se ta prava primijene.

Naročito su nastojanja žena da se obrazuju visoko vrednovana u sjećanjima učesnica radionica. Iako je obrazovanje ženske djece u Crnoj Gori obavezno od 1914. godine, a naročito od 1945. godine, kada na prostoru cijele Jugoslavije obrazovanje žena postaje društveni zahtjev i uslov društvenog napretka – pristup djevojčica obrazovnom sistemu bio je otežan ne samo u predratnom već i u posleratnom periodu patrijarhalnim razumijevanjem uloge žena u zajednici. U tom smislu obrazovanje žena i dalje je zavisilo od spremnosti i volje žena da se to pravo koristi. Ono što sve učesnice radionica prepoznaju kao nesumnjivu emancipatorsku vrijednost jeste nastojanje žena u prošlosti da se obrazuju. Ovakvo vrednovanje obrazovanja žena pojavljuje se u sjećanjima učesnica u različitim oblicima: kroz tugu zbog nemogućnosti njihovih pretkinja da ostvare pravo na obrazovanje, kroz isticanje primjera žena iz prošlosti koje su se izborile za pravo da se obrazuju uprkos teškoćama, kao i kroz sjećanja na pretkinje i nastavnice koje su ih inspirisale kao uzori ili ih neposredno podsticale da se obrazuju.

Bistrog uma i željna znanja, djevojčica Mejrema dosjetila se i, uz drugu djecu koja su išla redovno u školu, priključila se nastavi bez znanja i odobrenja svojih roditelja. Ubrzo je učiteljica primijetila britkost njenu i lakoću u savladavanju gradiva, čak i u odnosu na stariju djecu. Njena mudra učiteljica odlučila je da upotrijebi svoju moć učene osobe, otišla kod Mejreminih roditelja i zatražila od njih da je i zvanično upišu u školu. To je bila velika pobjeda jedne male djevojčice – postala je učenica. Njena velika ljubav prema knjigama bila je nadaleko poznata, pa su čak i tadašnje novine, kao na primjer zagrebačka „Arena“, pisale o njoj kao o najnačitanijoj ženi.

Moja majka je išla u školu koja je bila u mjestu koje se zove Savina glavica. To je bila četvorogodišnja seoska škola za pet sela. Svi su pričali kako je dobro učila. Pričala je kako bi je učiteljica udarila po ruci kada bi digla dva prsta – kao, jasno je da ona zna, ne treba da diže ruku. Završila je četiri razreda osnovne škole i nije bilo mogućnosti da nastavi školovanje, iako je strašno voljela da uči. Obezbijedila je bratu da nastavi školovanje, dok je ona prestala. Nije se formalno školovala ali je za života uspjela pročitati više stotina knjiga i to većinom dok je živjela u Potpeću kod Pljevalja. Bila su to poratna vremena kad su u selima postojale biblioteke, a jedna od njih bila je i u njenoj kući...

Ljubica Duletić

Kralj Nikola se zauzeo da školuje tu moju prabaku i njenu sestru na Djevojačkom institutu na Cetinju. Znači, ona je dobila neko obrazovanje koje nije bilo uobičajeno za to vrijeme: učile su jezike, imale su i gimnastiku i ručni rad. Ona nije ništa poslije sa tim svojim obrazovanjem uradila. Bio je to život u sjenci, ali možda je to njeno obrazovanje imalo uticaja na njenu porodicu, prvenstveno na ženske članove. Ta moja prabaka je jako puno voljela da čita, uvijek je čitala, tokom cijelog svog života je dobijala prva izdanja na srpskom jeziku od svih izdavača, kompletnu literaturu koja bi se prevela na naš jezik. Bila je cijelog života pretplaćena na NIN, na modne časopise. Interesovala ju je politika. Pričali su da je tako znala da se začita, a oko nje neispeglani veš, gomila prljavog suđa. Njenom mužu je to smetalo. Zbog toga se ona često svađala sa svojim mužem.

Marica Kuznjecov Boljević

Ona je obožavala da čita, ne znam jesam li to kazala, i imala je veliku ljubav prema knjigama i čitanju. Uvijek je govorila da su knjige spas. Kad mi je svega preko glave, kad mi je sve za popizdit – ja bježim u knjige...

Sandra Sindik

U selu je izgrađena osnovna škola sa četiri razreda 1950. Sva ženska djeca su od te godine pohađala osnovnu školu, ali nisu išle na dalje školovanje sve do 1975. godine kada je mene moja majka poslala na dalje školovanje. Znači, iz Kukulja sam ja prva djevojka koja je nastavila da se školuje.

Sadeta Čokrlija

Moja majka je bila pismena, znala je da čita, piše ćirilicu i latinicu, ali štampanim slovima. Išla je u školu prije rata, ali pošto je bila

najmlađe dijete, a već se školovao njen brat, morala je da prekine školovanje. Kasnije je, nakon rata, pohađala kurseve koji su bili organizovani za omladinu. A poslije je, kako je pričala, uz ostalu djecu učila da čita i piše, pa je tako naučila čak i engleski jezik.

Almasa Rizvanović

Mama je bila jedina pismena žena u selu. Okupljala je žene i održavala sa njima konferencije, učila ih da treba da se opismene i da imaju svoja prava. Imala je mnogo i neprijatnosti zbog tih njenih skupova: žene iz sela znale su joj se suprotstaviti, kao... došla je da im pame tuje i da se pravi važna... Teško je to prihvatila sredina, ali su je ipak poštovali. Mnoge žene je ona naučila mnogim dobrim stvarima.

Sadeta Čokrlija

Tokom nekih deset godina poslije Drugog svjetskog rata rodila je sedmoro dece, četiri kćerke i tri sina, ali njeno mišljenje bilo je da se ženska djeca moraju školovati. Što se muške djece tiče, smatrala je da je to poželjno, ali ne i obavezno jer će se kao muškarci snaći u životu i ako ne završe školu. Govorila je da je ženi potrebno školovanje da bi imala nešto svoje, da bi bila samostalna.

Dragana Đurović

20

Vrlo lijepo i pohvalno za moju babu je to što je ona, prirodno pametna i mudra žena, iako nepismena, forsirala svoju djecu da uče i da budu dobri đaci. Tako je jedna od mojih tetaka bila najbolji đak generacije barske Gimnazije. I moj otac je bio najbolji đak barske Gimnazije. Tako da, eto, i male žene mogu da naprave velike stvari, u nekom jednostavnom smislu, a da to opet ostane vječno bogatstvo za porodicu.

Ljiljana Vujović

Prije više od šest decenija u blizini bjelopoljske Gimnazije počeo je sa radom tzv. Māmin internat. Nije bio ni nalik današnjim domovima učenika. Da bi budući gimnazijalci iz okolnih sela bili primljeni u „Māmin internat“ nije trebalo predavati dokumenta, nije se vrednovao prosjek ocjena, nije se tražila veza ni po babu ni po stričevima. Rok za upis trajao je dok se ne popune svi kreveti, a zainteresovanost je bila tolika da su učenici pristajali da spavaju i po dvoje na jednom krevetu. „Māmin internat“ nije zapošljavao ni sekretara, ni domara, ni vaspitača, ni kuvara. Sve te poslove obavljala je vlasnica internata udovica Marija Māma Bulatović uz pomoć svoje sestre Vidosave koju su zvali Šika... Māma nije završila škole, ali je bila velika

gospođa. Nije nosila bijele rukavice i šešire, a mogla je. U to vrijeme komunizma vrlina je bila biti jednak sa ostalima. Tako je moralo biti i u njenoj kući. Sva su joj djeca bila jednaka, prema svima se isto ophodila, a i oni međusobno. Znao se kućni red i disciplina. Sve po satu, kojim danom ko unosi drva, ko ide u prodavnicu, ko rasprema krevete, svi su imali svoju satnicu podjednako. Māma je držala i mušku i žensku djecu, imala je, da kažem, sobe različite, odnosno blokove, da ne pomisli neko da su bili samo dječaci. Uglavnom ih je u to vrijeme više jer su se više školovali, al' bilo je i djevojčica.

Violeta Bulatović

Govorila je da nikada ne treba braniti, da samo treba pričati, ali ne tako da ta priča bude kao namet, već da dijete čuje tu priču... onako... svu... i da je prihvati kao neku životnu istinu. I meni je zaista to uliveno tako, i vodila sam se time. Prihvatila sam i radila stvari koje su meni prosto odgovarale, ali sam znala gdje je granica.

Sanja Tomović

Završila je prva četiri razreda. Međutim, nakon toga su je poslali u mejtef, iako to nije bila njena želja. Jednom prilikom je na putu do mejtefa srela svoju bivšu učiteljicu Jovanku koja se neprijatno iznenadila kada je od nje čula da više ne ide u školu. Kada ju je pitala zašto je prestala da ide u školu i od nje saznala da njeni nisu u mogućnosti da je šalju, učiteljica joj je rekla da će joj ona pomoći, da će uputiti molbu direktoru škole da je naknadno prime u školu i tako je i bilo.

Dejana Drobňjak

Marija Vlahović, nastavnica geografije, bila je jedna izuzetna žena koja je donosila svijet u našu učionicu. Ona je dosta putovala, pa je tako jednom, nakon završenog zimskog raspusta koji je provela u Egiptu, donijela u učionicu jednu kesu u kojoj je bio pijesak iz Sahare. Željela je da i mi vidimo taj pijesak...

Tanja Vujović

Dok nastavnica Jelena Marinković zvana Ješa nije došla kod nas, nastava muzičke kulture bila je nestručno zastupljena u Bijelom Polju, naročito u Rasovu. Od tada, mogu slobodno reći, muzička umjetnost u Bijelom Polju počinje da dobija odgovarajuće mjesto. Ješin nesebičan rad, umijeće, stil i način življenja i njena ljubav prema djeci donijeli su potpuno novu dimenziju življenja u ovaj grad, a naročito u Rasovo. Kroz muziku, folklor, putovanja, djeca i omladina

u tada prilično učaurenom mjestu počinju da oslobađaju svoj duh, svoje tijelo i glas. Dolaskom Ješe počinju da se mijenjaju razmišljanja naših roditelja, naročito prema ženskoj djeci. Njena čuvena rečenica prilikom proba hora bila je – „Pustite svoj glas“. Ta rečenica i danas, dvadeset godina poslije njene smrti, ima za mene veliku moć.

Snežana Madžgalj



Ulazak žena u sferu rada u Crnoj Gori počinje od početka 20. vijeka kroz profesije u obrazovanju i zdravstvu. Odmah nakon Drugog svjetskog rata radno angažovanje žena izvan doma postaje politički imperativ – obnova i izgradnja zemlje, kao i njen privredni oporavak nije bio moguć bez ženske radne snage. Od sredine 50-tih godina, sa stabilizacijom ekonomskih i političkih prilika i sa uvođenjem samoupravljanja, prestaje potreba za intenzivnim uključivanjem ženske (uglavnom nekvalifikovane) radne snage. Iako su žene trajno zaposjele sferu rada, određeni otpor prema radnom angažovanju žena izvan kuće ostaje prisutan unutar javne, a naročito unutar privatne sfere: budući da se patrijarhalna struktura porodice samo neznatno transformisala, i dalje je postojala tendencija preusmjeravanja ženskih resursa ka privatnoj sferi.

22

Kao i kada je riječ o obrazovanju, i radno angažovanje žena učesnice radionica visoko vrednuju i lako prepoznaju kao emancipatorsku promjenu. Radno angažovanje žena se u sjećanjima učesnica uvijek dovodi u vezu sa ekonomskom samostalnošću i mogućnošću izbora u slučaju porodičnog nasilja i nepodnošljivih odnosa u braku, a rjeđe u vezu sa potrebama profesionalne afirmacije žena (uostalom, i obrazovanje žena se uglavnom vrednuje kao put do zaposlenja i ostvarivanja ekonomske samostalnosti koja ženu čuva od izloženosti bračnom nasilju i najgrubljim prinudama). Zato nastojanja žena iz prošlosti da kroz radno angažovanje ostvare ekonomsku nezavisnost imaju važno mjesto u sjećanjima učesnica radionica.

Ostala je udovica sa dvoje male djece i sa, da tako kažem, potpuno nepoznatom rodbinom. Imala je tada dvadeset jednu godinu. Njen život je bio kao ples sa vukovima u muškom društvu, u nepoznatoj sredini. Zaposlila se u „Raketi“, auto-prevoznom preduzeću gdje su uglavnom bili muškarci. Prisustvovala sam nekim scenama gdje ona je ono baš muški znala da im odvrati. Tako je uspjela da školuje mene i brata, pošalje nas na fakultet, kupi kuću...

Gordana Đurović

Rekla mu je – Kume, zaposli me ako negdje možeš, a ja ću svoju djecu sama ohraniti. Našao joj je mjesto služiteljice u Gimnaziji na Čitluku, da čisti, da loži peći u svakoj učionici, da dežura u tri smjene, jer su se u večernjim časovima obrazovali odrasli. Pričala je da joj nije bilo teško da iznosi pepeo i očisti učionice, i da joj je najgore bilo ujutro kada je trebalo založiti deset peći jer se svaka vatra ne bi razgorela iz prvog puta.

Dubravka Miličić

Osim toga, babin lik ostao mi je urezan i po tome što je baba bila umjetnica. Baba je, tada pred rat, igrala na Cetinju. Igrala je u ansamblu „Oro“ i dobijala je za to platu, znači – to joj je bio posao.

Magdalena Jovetić

Uglavnom, moja mama je završila daktilografiju i vrlo brzo, sa devetnaest ili dvadeset godina, sama je u oglasima našla posao, mislim da je to bilo u Domu penzionera Boke. To je bio njen prvi posao.

Ivana Zoranić Govedarica



Politički aktivizam žena takođe se čuva u sjećanjima učesnica radionica. Ovdje je prije svega riječ o onom ženskom političkom aktivizmu koji je vezan za učešće u radu Antifašističkog fronta žena Crne Gore (AFŽ) i Komunističke partije, za antifašističku borbu u Drugom svjetskom ratu i poratni period obnove i izgradnje porušene zemlje, dakle za pionirski period izgradnje socijalizma.

Iako je Komunistička partija Jugoslavije snažno insistirala na političkom aktivizmu žena uoči Drugog svjetskog rata i u prvim poratnim godinama obnove i izgradnje, već od 50-tih godina ženski politički aktivizam opada i sve do kraja perioda socijalizma zastupljenost žena na mjestima političkog odlučivanja ostaje konstantno nezadovoljavajuća. U tom smislu politički aktivizam vezan za djelovanje AFŽ-a Crne Gore – ženske političke organizacije koja je osnovana 1943. godine u Kolašnu, kao ogranak AFŽ-a Jugoslavije da bi bila ugašena 1953 – predstavlja pionirski i herojski period ženskog političkog aktivizma u Crnoj Gori.

Sjećanja učesnica radionica na politički aktivizam žena uglavnom su veza na za period antifašističke borbe, revolucionarnog pokreta, obnove zemlje i uspostavljanja novog socijalističkog društvenog uređenja. Učesnice radionica sjećaju se svojih pretkinja koje su bile aktivne učesnice AFŽ-a,

partijskih organizacija i NOB-a. Takođe, one se sjećaju pretkinja koje su bile među prvim ženama koje su koristile tek osvojeno biračko pravo. Ovaj istorijski oblik ženskog političkog aktivizma nesumnjivo se visoko vrednuje u sjećanjima učesnica radionica.

Nameće se utisak da učesnice vrednuju i pamte iste one oblike ženskog političkog aktivizma koji su u javnom i istorijskom diskursu i memorijalnim praksama već vrednovani i prepoznati kao segment šireg oslobodilačkog i emancipatorskog pokreta (koji uključuje, ali i prevazilazi emancipaciju žena). Ovdje je riječ o ženskom političkom aktivizmu koji je utopljen u širu ideološku platformu, revolucionarni i oslobodilački pokret i antifašističku borbu, dakle u jedan širi društveni i ideološki kontekst koji mu daje legitimitet i istorijski značaj, i u toj činjenici takođe možemo tražiti razlog za visoko vrednovanje političkog aktivizma žena u ovom periodu u sjećanjima njihovih potomkinja.

Kao djevojčica, prišla je AFŽ-u i nakon oslobođenja postala je i do smrti ostala članica KPJ. Bila je poznata aktivistkinja u Bijelom Polju, i takođe je bila prva žena porotkinja u Osnovnom i Višem sudu u Bijelom Polju. Dobitnica je više opštinskih i republičkih priznanja, a krajem 70-tih godina prošlog vijeka dobila je i Orden zasluga za narod sa zlatnim vijencem koji joj je uručio lično drug Tito. Jedno vrijeme je bila i članica mirovnog vijeća, učestvovala je u radu i organima uprave opštinskog i republičkog Crvenog krsta.

Azra Hrapović

Bila je aktivna i u tom nekom ratnom periodu i u periodu osnaživanja tih nekih ženskih prava kroz rad u AFŽ-u i tim ženskim organizacijama. Bila je aktivna skojevka kao veoma mlada, zahvaljujući uticaju njenog brata, koji je tada bio sa partizanima. Išla je na sve te sjednice koje su se održavale u okruženju i redovno je dolazila u Bijelo Polje, sa svim tim parolama i materijalom. Bila je jedna od malobrojnih aktivnih djevojaka u tom periodu. Učestvovala je na prvim izborima na kojima su žene imale pravo glasa. U svom selu bila je čuvar kutija na glasanju.

Almasa Rizvanović

Organizovale su u to vrijeme radionice za edukaciju žena i ona je aktivno učestvovala u društveno-političkom životu grada, republike i države. Jedno vrijeme je bila i članica mirovnog vijeća, učestvovala je u radu i organima uprave opštinskog i republičkog Crvenog krsta...

Azra Hrapović

Moja majka je poslije rata držala kružoke AFŽ-a. Znala je da nas četvoro djece spremi uveče da legnemo, a ona u kuhinji okupi žene. I onda su one čitale nešto. Ja ne znam šta je to bilo. Neki materijal valjda. Učila je žene i da pišu i da vezu. To sam zapamtila iz djetinjstva.

Milenka Radonjić



Naročito u sjećanjima učesnica radionice u Bijelom Polju, sredini sa muslimanskim življem, snažno su urezani događaji vezani za skidanje feredže.

Na prostoru cijele Jugoslavije 1950. godine donijet je Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Akciju skidanja feredže članovi KPJ sprovedili su u saradnji sa predstavnicima islamske vjerske zajednice i ljudima od autoriteta u muslimanskoj zajednici. „Otkrivanje“ žena predstavljano je kao nužan raskid sa retrogradnim dijelom islamske tradicije i nasljeđa ove zajednice. Komunistička partija nije se oslanjala samo na muške prvake u lokalnim zajednicama, već i na AFŽ koji je imao ogromnu ulogu u tom procesu zbog svog snažnog i neposrednog uticaja na žene. Muslimanke koje bi prve skinule zar ili feredžu, među kojima su uglavnom bile političke aktivistkinje i žene iz uglednih porodica, isticane su kao pozitivni primjeri drugim ženama. Ovo pitanje bilo je aktuelizovano još u Drugom svjetskom ratu da bi 1950. bio donijet zakon kojim se zabranjuje nošenje, prisiljavanje ili nagovaranje žena da nose zar ili feredžu.

25

Događaji koji se odnose na skidanje zara i feredže snažno su urezani u usmena predanja o ženama u krajevima sa muslimanskim življem. Uprkos određenim promjenama u stavovima prema običaju „pokrivanja“ žena u muslimanskim zajednicama koje su se u međuvremenu dogodile, učesnice radionice visoko vrednuju odluke svojih pretkinja da se „otkriju“ i u njihovim sjećanjima one imaju istaknuto mjesto.

Moja majka je ubijedila žene u selu da od tih feredža i ogrtača u koje su se umotavale mogu da sašiju svaka sebi po haljinu, suknju, mnoge odjevne predmete.

Sadeta Čokrlija

Moja majka nije nosila feredžu u privatnom životu, ali je na te političke sastanke išla pokrivena da se ne bi odvajala od drugih žena i da bi privukla druge žene da dođu na te sastanke i motivisala porodice da i one pošalju svoje kćeri i žene.

Almasa Rizvanović

Među prvima je, zajedno sa svojom rođakom, hrabro i odlučno skinula feredžu i uključila se u sve tokove savremenog života. S obzirom da je bila kćerka Izeta Kajabegovića, prvog predsjednika Opštine Bijelo Polje u posleratnom periodu, ona je morala svojim primjerom da utiče na mlade muslimanke da se uključe u nove društvene tokove.

Rafadija Kajabegović



Dok učesnice radionice lako prepoznaju i visoko vrednuju emancipatorske pomake koji se odnose na pravo žena na obrazovanje, radno angažovanje i politički aktivizam (u kontekstu izgradnje socijalizma), nastojanja žena iz prošlosti da promijene svoj položaj unutar privatne sfere veoma se rijetko čuvaju u njihovim sjećanjima.

Unutar privatne sfere emancipacija je tekla otežano tokom cijelog perioda koji je obuhvaćen sjećanjima učesnica radionica. Proklamovana i normirana jednakost muškaraca i žena u socijalizmu nije dovela do preraspodjele tradicionalnih uloga unutar doma i porodice, uprkos normativnom izjednačavanju muškaraca i žena u bračnoj zajednici i porodici. Ženski resursi i dalje su se nemilice trošili na kućni reproduktivni rad, što je otežavalo emancipaciju žena, ali se ovaj oblik kućne eksploatacije žena i dalje tolerisao kao „prirodna“ raspodjela uloga unutar porodice.

26

Na osnovu njihovih iskaza, može se zaključiti da učesnice radionica oralne istorije slijede ovo isključivanje sfere privatnosti iz projekta ženske emancipacije, to jest da prihvataju ideju o „prirodnosti“ raspodjele uloga unutar porodice i odgovornosti žene za njen opstanak. Ono što se u sjećanjima učesnica radionica pojavljuje kao valjan razlog za odustajanje od takve ženske uloge uglavnom je nasilje. Kako se druga pitanja kvaliteta bračnog i porodičnog života (kao kriterijuma za ostanak u bračnoj zajednici) ne pojavljuju u narativima o pretkinjama, zaključujemo da učesnice radionica ne vrednuju i ne memorišu nastojanja žena da utiču na kvalitet bračnih i porodičnih odnosa osim ako nije riječ o nepristajanju na nasilje.

Moj otac je pio, kockao je. Bio je, tako, jedan gradski boem, dokoličar. Majka je mislila da će se malo promijeniti i radala je djecu, misleći da će se on promijeniti ako rodi sina, i tako je rodila četiri kćeri... Jednog dana pozvala me u podrum i rekla mi – „Znaš šta, sine, mi sad moramo da idemo iz ove kuće jer doživljavamo neke stvari koje nisu ni za vas ni za mene prijatne“. Razvela se 1962. godine, kada sam ja imala dvanaest godina. Ja sam bila najstarija, nije mi bilo pri-

jatno. Morala sam da odem u Berane, tamo je bio taj Sud, i da kažem da ćemo mi da idemo sa našom majkom. Otac mi je prijetio prije toga i plašio me i ja sam tada prvi put doživjela stres. Uselile smo se majkom u jedan podrum. Kupili smo nove krpere, šporet i drva. I iz njegove kuće smo iznijeli samo dva drvena kreveta koja su bila puna stjenica. I majka je na dvorištu sve to poparila, i onda smo mi sve to sredili. To je za nas bilo kao da smo u dvorcu jer smo se kurtalisali strašnog nasilja

Rosa Veličković



U sjećanjima učesnica radionica veoma su živi različiti događaji koji ukazuju na nastojanja pretkinja da pošalju potomkinjama ne samo poruke o poslušnosti, već i poruke o mogućnosti žena da unutar patrijarhata ipak ostvare određena ostrva slobode.

Potencijalno emancipatorski elementi u ovim narativima izmiješani su sa patrijarhalnima na različite i zanimljive načine, koji bi mogli biti predmet dubljih interpretacija i analiza. U nekim sjećanjima na „voljene pretkinje“ – ženske ikone patrijarhata pojavljuju se i određeni elementi koji se mogu razumjeti i kao podsticaji koji se kreću u smjeru „direktne emancipacije“, kao što su ohrabivanje slobode izbora prilikom sklapanja braka, samopoštovanja, poštovanja sopstvenog vremena. Ali, ovdje je takođe riječ o širokom spektru strategija koje ženi omogućavaju da poveća svoje opšte zadovoljstvo životom, kultiviše svoj i život svoje porodice i „ugodi sebi“ ne remeteći strukturu patrijarhata.

Učesnice radionica oralne istorije živo se sjećaju različitih događaja iz prošlosti svojih porodica koji se mogu opisati kao naponi žena da unutar patrijarhata, u mjeri u kojoj su to dopuštali istorijski konteksti, ovladaju novim iskustvima koja ih izjednačavaju sa muškarcima ili povećavaju stepen njihovog zadovoljstva životom, kao što su: sklonost ka čitanju i skupljanju knjiga, ovladavanje „muškim“ vještinama kao što je, na primjer, vještina upravljanja automobilom, praćenje modnih trendova i dotjerivanje, pušenje i traženje različitih oblika životnih zadovoljstava kao što su večernji izlasci ili izlasci u restorane itd.

Ove prilike ukazivale su se ženama zahvaljujući ukupnoj modernizaciji, povećanju životnog standarda i konformizma tokom 20. vijeka i emancipatorski potencijal ovih novih svakodnevnih životnih praksi morao bi biti sagledan i možda problematizovan u jednom širem kontekstu. Ipak, mogućnost žena da koriste ove pogodnosti bile su praćene patrijarhalnim otporima i bez obzira na njihov sadržaj ili realne doprinose, nastojanja žena

da ovladaju ovim životnim iskustvima, koja su ih često dovodila u jednak položaj sa muškarcima, svakako predstavlja emancipatorske pomake u istoriji žena Crne Gore.

Učesnice radionica vrednuju i pamte različite „proboje“ žena iz prošlosti u mušku sferu, kao i vještine pretkinja da u datim okolnostima nađu način da barem za trenutak izađu iz patrijarhalnih rutina i nađu priliku za ispunjenje sopstvenih želja, ma kakve one bile. U nekima od ovih sjećanja ono što se vrednuje može se opisati kao neka vrsta „ženskog lukavstva“ ili sposobnosti žena da unutar patrijarhata nađu slobodne zone za odmor od patrijarhata, njegove jednoličnosti i opresivnosti.

Fotografija u našoj kući je bila u njenoj sobi i odudarala je od nekih klišea koji su danas aktuelni. Na toj fotografiji koja je nastala 1930. godine ona je u garderobi po poslednjoj evropskoj modi. Haljina je nastala, u stvari kupljena je u Beču.

Abela Popović Trhulj

Ona je vazda nosila kratko ošišanu kosu, nosila je francuzicu na glavi, pantalone...

Desa Bajčetić

Na jednoj fotografiji ona se slikala sa cigaretom u rukama... Mogla bi se i danas pojaviti na ulici obučena isto tako, a da niko ne primijeti zastarjelost. Samo je kontekst drugačiji... Tu cigaretu ovdje posmatram kao simbol ženske emancipacije i slobode. Na ovoj slici o tome svjedoči i njen stav, pokret ruku, otvoren položaj tijela, njena odjeća... sve ukazuje na unutrašnju emancipaciju, onu koja se odvija u domenu svijesti.

Ljiljana Bajčetić

Mama je u to doba... eto, to je možda ovako simpatičan jedan detalj, mnogo voljela da stavlja puder na svoje lice. Po tome je bila prepoznatljiva. Nabavljala ga je iz Turske. A nekakve svilene čarapice stizale su iz Italije. I to je bio otpor prema sredini u to doba zato što se smatralo, bože moj – kakvo je sad to sređivanje, parfemi i slično... znate već kakva je naša sredina. Naravno, kad si tako sređen, automatski štrčiš i tražiš probleme.

Sladana Savić

Ona je donijela u Bar parišku modu. Govorila je italijanski, francuski, čitala stranu književnost, a nije bila obrazovana... I ona je, naravno, pošto je bila šnajderica na glasu, imala svojih deset mušterija i preko

toga ništa. Kod tete Ljubice nije mogao da šije svako... Maco, kad ideš u grad, stavi karmin obavezno, što crveniji da se muškarac uplaši, i obavezno minduše da sijaju, što veće, normalno – govorila je.

Tanja Sekulić

Ja sam tada bila jedina žena koja je sa mužem išla u kafanu, jedina žena, pored pevačice, koja je sedela u hotelu „Agava“. Sve okolo su bili muškarci. I to je tako bilo decenijama.

Gordana Vujović

Bila je među prvih desetak žena u Pljevljima koje su krenule na obuku vožnje, i među prve tri koje su položile vožnju te 1970. godine. Njen suprug tada nije imao položen vozački ispit, ali su imali auto.

Dejana Drobnjak

Ovdje neću pisati o njenoj biografiji, životnom putu i nepravdama kojih je bilo, u gladnim i ratnim godinama. Samo o njenom duhu. Budući da je bila rodom iz stare patrijarhalne porodice, ona je svakodnevno morala da sluša majčine savjete kako da se, kad se uda, ponaša prema članovima nove porodice, naročito prema mužu. Između ostalog, slušala je da mora dočekati muža koji dolazi s posla na nogama, tj. stojeći, prihvatiti mu kaput, šesir, eventualno štap, kišobran... Sve je to ona slijedila dok nije shvatila uzaludnost takvog ponašanja. Tada je okrenula ploču... kad ga vidi kako dolazi ona, i ako tada stoji, samo sjedne. Odgojila je i vaspitala dvoje divne djece. Nije uvijek bilo jednostavno. Da bi popravila kućni budžet, odlučila je da se zaposli kao kuvarica u motelu (u toj oblasti se savršeno snalazila). Ali, trebala joj je kvalifikacija. Završila je Domaćičku školu i naučila da šije, veze, plete, što je obilno primjenjivala u praksi.

Magda Petrović

Bili su oduševljeni što ja stalno nešto čitam, što se stalno za nešto interesujem. Bila sam svijetli primjer nekoga ko voli da uči. Znala je da je najvažnije da učim, da sebe obezbijedim, da budem dostojanstvena, da vodim računa o sebi, o svom izgledu, o svom ponašanju, ali onako kako meni odgovara, i da idem tako kroz život, sviđalo se to nekom ili ne. Bilo je ono... ako se udaš – udala si se, ali to nije najvažnija stvar u životu. Nikad sebe ne vidjeti kao žrtvu, nikad ne umanjiti svoju vrijednost, a ipak prihvatiti stvari...

Suzana Martinović

Otac mi je pričao da je u godinama nemaštine, nakon Drugog svjetskog rata, prekrajala stare vojničke šinjele i od njih šila djeci odijelca da bi u školu išli lijepo i toplo obučeni. I sama je uvijek bila otmjeno i elegantno obučena, iako bi često noću zaspala za šivačom mašinom radeći do kasno uveče za druge žene. I pored brige o brojnoj porodici i svih obaveza koje su je čekale, svi je pamte kao pozitivnu i blagu osobu vedrog duha. Voljela je prirodu i životinje, cvijeće, muziku. U djetinjstvu mi je pred spavanje čitala priče, uspavljivala nas češkanjem, budila domaćim keksom i toplim čajem, liječila nas melemima za koje je sama brala ljekovito bilje i spravljala ih. Šila mi je lutke i haljinice za njih, i na mnogo načina je uticala na moj pogled na život. Prenijela mi je svoju kreativnost, hrabrost da vjerujem da mogu uraditi ono što želim i da radim ono što volim.

Amra Mušović

Baba je u svakom trenutku radila ono što je ona željela. Išla je u banju. Imala je svijest o tome da mora da vodi računa i o sebi, a ne samo o svojoj djeci... I baba, tako spremna, s vremena na vrijeme dođe kod nas, kod majke, vidi me da izlazim u grad i kaže mi: Kako ti to tako izlaziš, a baš nikako da nađeš nekoga da tebi odovara. Pa ne znam, baba, i ja bih voljela da nađem ali, eto, nisam do sad našla – odgovaram. Ali, ona nije od onih koji kažu da se treba po svaku cijenu udati. Ona je rođena 1925. godine, ali ipak ima taj stav da brak treba da se dogodi samo onda ako nađemo nekoga ko nam odgovara.

Ana Aranitović

Vrlo lijepo i pohvalno za moju babu je to što je ona, nepismena, ali veoma mudra i prirodno pametna žena, forsirala svoju djecu da uče i da budu dobri đaci, tako da je jedna od mojih tetaka bila đak generacije u barskoj Gimnaziji. I moj otac je bio najbolji đak barske Gimnazije. Tako da, eto, i male žene mogu da naprave velike stvari, u nekom jednostavnom smislu, a da za porodicu to ostane bogatstvo.

Ljiljana Vujović

Za vrijeme rata je pomagala ljudima na razne načine. Bila je školovana i osposobljena za život. Šila je, plela, heklala, držala stoku kao i sve druge žene u to vrijeme. Učila je, što je meni takođe jako interesantno, žene da kuvaju. Ima jedna fotografija gdje baba ispred svoje kuće na stolu razvija pitu i priprema razna jela za koje ljudi nikad nisu ni čuli. Ona je imala tu privilegiju da nauči kako se nešto sprema i učila je druge žene da se bore, da se ne oslanjaju ni na koga... Objašnjavala je ženama kako mogu sve što imaju u svom okruženju

i u kući, od kore krastavca ili komada jabuke, da iskoriste za njegu lica i ruku.

Ivana Sekulić



Neudate tetke se u sjećanjima učesnica radionica često pojavljuju i kao nositeljke ideja koje mijenjaju patrijarhalne obrasce i ohrabruju za emancipaciju. Njihov izvan-bračni status daje im određene privilegije, pravo da otvoreno kažu šta misle, slobodu da se izraze i da javno artikuliraju odgovore na pitanja koje udate žene, koje su unutar patrijarhalnog sistema, „nemaju pravo“ da postavljaju. U tom smislu, učesnice radionica sjećaju se neudatih tetaka kao ohrabrujućih „voljenih žena“ koje na neki način obitavaju izvan patrijarhata jer ih je sam njihov izvan-bračni status označio kao „pobunjene žene“, i koje zato mogu da prenesu i neke subverzivne i značajne poruke o slobodi i pravu na izbor.

Da, ja imam svoju volju, ali ja imam i onu maminu stranu – čuti, trpi, ne talasaj, povuci se, slušaj, ne zanosi se... To više nije ni linija manjeg otpora jer to znači – nemoj da postojiš, budi vazduh, nemoj da te primijete, jer ako te primijete, ugasila si... Uglavnom, u tom periodu se probudila i moja majka u meni... možda stvarno „žena“ treba da budem... kuća, djeca, porodica, cvijeće, šerpice, recepti, šminka. Pa sam se onda utripovala da sam domaćica žestoka, jedno vrijeme to je bilo baš ozbiljno. Bukvalno sam se sve vrijeme lomila, ovako ili onako, dok se konačno nisam zapitala – Bože, šta radim sama sebi... To je ono kada se sa sobom sastaneš i pitaš sebe – Ko sam ja, šta mi je primarno, ko i šta želim da budem? Mnogo sam nakon toga bila otvorenija i da kažem što osjećam. Jer, ja jesam otvorena, ali negdje... pričam, pričam, ali osjećanja ostaju učaurena. Daću primjer: ja stvarno neću da se cerekam samo zato što se podrazumijeva da kad nekome pružiš ruku, moraš uz to da nacrtiš i osmjeh. Želim da budem u skladu sama sa sobom, da sebi dam pravo da budem i razdragana i namrštena, i da kažem što mislim i osjećam, koliko god to bilo neprihvatljivo ili čudno. Naravno, ne vrijeđajući nikoga. Eto, između dvije S. (i tetka i mama se isto zovu) – preovladala je u meni tetka.

Sandra Sindik

Imala sam dugu kosu i ona me je češljala svaki dan, plela mi je pletenice. I dok bi mi plela pletenice, razgovarala je sa mnom. I uvijek se nekako nadala u mene, da ću biti hrabra, da neću nikog slušati za ono što ja odlučim... Nisam je razočarala, baš sam bila neposlušna cijelog života, nisam se dala prevariti, prvo od svojih, pa onda, bo-

gami, ni od bilo koga drugog. Imam tu vrstu hrabrosti.... tu vrstu osjećanja, tu osviještenost da moje tijelo jeste moja teritorija, da moja glava jeste moja glava, da su moje odluke moje odluke i da je moj život moja odgovornost.

Sabina Talović

Bila je to jedna muškobanja, jako snažna žena. Mislim da je ona od kompletne te porodice, uz jednu maminu tetku, na mene ostavila najjači i najdublji utisak. Zbog te tetke Maše, najstarije kćeri moje baba Joše, konačno sam i završila u feminizmu....

Ružica Mirković

Najveći uticaj na mene izvršila je moja tetka, očeva rodica. Mogla sam sve da je pitam, da s njom o svemu razgovaram jer je ta moja tetka bila najotvorenija, najslobodnija da ispriča sve kroz što je prošla, bez ustezanja.

Sandra Sindik

Dobra vila mog djetinjstva bila je moja tetka Božana... Zahvaljujući njoj saznala sam za posledice studentske pobune 1968. Pričala mi je kasnije o toku tih istorijskih dešavanja. Prvi put sam od nje čula za neka imena sa kojima sam se srela mnogo kasnije u okviru svojih profesionalnih interesovanja. Tada sam počela i nju gledati iz drugog ugla. Postala je za mene ličnost – simbol osviještenosti i aktivizma u vremenu kada je bilo poželjno ostati po strani. Ona je učestvovala u nečemu što je imalo ambiciju da primijeni svijet.

Ljiljana Bajčetić



Učesnice radionica takođe visoko vrednuju i pamte spremnost pretkinja da odgovore pozivu „čiste ljubavi“ i uđu u bračnu zajednicu uprkos zabranama „miješanih brakova“. U ovim sjećanjima, koja su često obojena sentimentalnošću, pravo žene na slobodan izbor bračnog partnera shvaćeno je kao neprikosnoveno i nadistorijsko pravo ljubavi koje ništa ne smije ograničiti.

Iako su u doba socijalizma „miješani brakovi“, kao potvrda proklamovanog „bratstva i jedinstva“ svih naroda i narodnosti koje su ušle u sastav nove države, nailazili na veći stepen tolerancije, barem u većim urbanim sredinama, tokom cijelog perioda obuhvaćenog sjećanjima žena „miješa-

ni brak“ bio je osjetljiva tema, a žena koja bi se odlučila za takav brak rizikovala je da bude isključena iz primarne porodične zajednice.

Spremnost žena iz prošlosti da stupe u brak uprkos prije svega nacionalnim i vjerskim, a zatim i klasnim i političkim razlikama, učesnice radionice izuzetno vrednuju kao oblik izuzetne hrabrosti ili subverzije koja nalazi bespogovorno opravdanje u „argumentima srca“.

Moja tetka je morala da savlada otpor sredine koja je tada bila jako mala i konzervativna, kao što je i sada. Znači, trebalo je savladati prepreke koje je postavljala porodica, uklopiti se i u neku drugu porodicu, prihvatiti neke druge običaje itd. Jedan vrlo težak život... Ja, naravno, nisam bila rođena tada, ali znam to iz priča moje majke. Zašto je za mene ona bila posebna? Zato što je za to trebalo hrabrosti u to vrijeme. To je bilo nešto neobično. Imala je puno prosaca odavde, ali nju je jednostavno ljubav odvela tamo gdje ju je odvela. Bez obzira na milion prepreka, oni su imali jedan divan brak, jedno izuzetno poštovanje. Vremenom, taj naš tetak postao je čovjek koji se potpuno asimilirao sa našim običajima. Svi običaji tipa Bajrama i Božića kod njih su se slavili.

Slađana Savić

33

Jelena Vučurović bila je kćer oficira crnogorske vojske Stefana Vučurovića, perjanika na dvoru Kralja Nikole. Kada je Stefan Vučurović odlučio da svoju kćerku pošalje na školovanje u Dubrovnik, nije pretpostavljao da će ta odluka promijeniti kako njen tako i njegov život. Jelena, moja prabaka, na tom školovanju u Dubrovniku upoznaje moga pradedu Ćamila, žandarmerijskog oficira, i udaje se za njega 1934. godine, posle duže ljubavne priče. Iz tog braka rođeno je troje djece. Moj deda rođen je u Dubrovniku. Kasnije, pred Drugi svjetski rat oni se vraćaju u Pljevlja. To je bio prvi mješoviti brak u Pljevljima. Tadašnji predsjednik Opštine Nenadić ih je kao, tako da kažem, začetnike mješovitih porodica, pozvao jednom prilikom na prijem i tada su oni, ne biste vjerovali, dobili novčanu naknadu i pohvalu zbog toga.

Nela Alispahić

Ona je bila iz čuvene komunističke, jake porodice, koja je obilježila ratni i posleratni period istorije u gradu, a zaljubila se u moga djeda koji je bio četnik. Znači, dijametralna razlika. Ljubav je počela prije rata. On je bio u tim četničkim formacijama, mada nije učestvovao u aktivnim borbama, ali je poslije rata bio osuđen, pri čemu ona nije

odustajala od te ljubavi, iako se cjelokupna porodica od nje odrekla... Bio je osuđen na dvadeset godina. Međutim, ona se tako uporno borila za njega da je na kraju uspjela da izdejtvuje da se ta kazna smanji i on je pušten nakon pet ili šest godina. Živjeli su u teškom materijalnom stanju. Uvijek se rastužim kada pomislim kako je baba morala da radi od mraka do mraka, za svoju djecu, za svoju porodicu.

Bojana Klikovac

Zaključak

Radionice oralne istorije organizovane su sa namjerom da se na ograničenom uzorku istraži kako savremene žene u Crnoj Gori kroz svoja sjećanja na druge žene projektuju svoje savremene rodne identitete i, prije svega, kakav je položaj emancipatorskih narativa u njihovim sjećanjima i projekcijama rodnih identiteta.

Osnovno polazište istraživanja bila je pretpostavka da je žensko sjećanje (na žene iz prošlosti) ključno mjesto samoodređenja žena, oblikovanja njihovih ženskih identiteta i predstava o tome koje su njihove ženske uloge i koji su kriterijumi ženske sreće i ispunjenosti. Dakle, krenule smo od ideje da je usmeno predanje žena o ženama važna memorijalna praksa putem koje žene mogu da konstruišu poželjne rodno-identitetske narative i kreiraju one predstave o istorijskom kontinuitetu žena koje mogu biti funkcionalne u savremenosti, to jest od pretpostavke da žene imaju pravo da biraju čega će se sjećati iz prošlosti žena i da je važno da se sjećaju onoga što će ih ohrabriti da vide žene u prošlosti, a time i sadašnjosti kao aktivne i emancipatorske istorijske subjekte koji odlučuju o svom i o životu zajednice.

Iako sprovedeno istraživanje ima određena ograničenja, prije svega u pogledu uzorka, ono je svakako dragocjeno. Kao prvi ovakav pokušaj u Crnoj Gori da se ispita povezanost rodnih identiteta i usmenih predanja žena, to jest ženskih sjećanja, ono može biti istraživački inspirativno i podsticajno. Za inicijatore ovog projekta ono je prije svega dragocjeno u kontekstu nastojanja koja se tiču aktivnosti na osnivanju muzeja žena kao nacionalne institucije i jačanja nezavisne digitalne platforme www.muzej-zena.me. Sve dosadašnje aktivnosti ove digitalne platforme planirane su, naime, bez uvida u realnu zainteresovanost ženske zajednice sjećanja za postojanje jedne ovakve platforme, očekivanja koja bi ta zajednica mogla od nje da ima, i u stanje ženskog sjećanja u smislu načina na koji se kroz usmena predanja konstruišu i projektuju rodni identiteti. Ovo istraživanje

zato može biti dragocjeno kao osnov za kreiranje novih politika i planiranje novih aktivnosti nezavisne digitalne platforme www.muzejzena.me.

Kroz ovo istraživanje mogli smo da zaključimo da emancipatorski narativi imaju skromno mjesto u sjećanjima učesnica radionica i da se oni uglavnom pojavljuju u onim oblicima emancipacije koji su društveno verifikovani i istorijski legitimisani (pravo na obrazovanje i radno angažovanje prije svega) i da narativi o ženama koje „dostojanstveno“ podnose terete patrijarhata svakako imaju daleko važniju poziciju u ženskom usmenom predanju. Takođe, kroz ova istraživanja mogli smo da sagledamo i kompleksnost uticaja koji se ostvaruju kroz sjećanja žena na njihove pretkinje, njihovu zamršenost i višeslojnost i da konstatujemo da ovdje postoji široko polje za nova i zahtjevnija istraživanja zamršenih i slojevitih kodova kojima potomkinje komuniciraju sa svojim pretkinjama sjećajući ih se.

Nataša Nelević